

FELERŐSÖDŐ HATÁROK

Etnikai különbségtevés a magyarországi falusi társadalmakban

Kovai Cecília:
A cigány–magyar különbségtétel és a rokonság
L'Harmattan Kiadó, 2018

DOI: 10.18030/socio.hu.2019.1.113

Nehéz dolga van az olvasónak, amikor Kovai Cecília 2018-ban megjelent monográfiájáról, *A cigány–magyar különbségtétel és a rokonság* című könyvről kell összegző gondolatokat szólnia. A közel 15 éven át tartó antropológiai terepmunka eredményeit összefoglaló kötet ambíciója ugyanis túlmutat az antropológiai monográfiákkal szemben támasztott elvárásokon. Kovai munkájában nem csupán terepmunkáinak gazdag tapasztalatait osztja meg, hanem fontos kérdéseket vet fel a magyarországi cigányságról szóló politikai közbeszéd, tudástermelés és általában véve a cigány mint társadalmi kategória jelentése kapcsán. A könyv egyik legfőbb erőssége, hogy egyidejűleg képes megjeleníteni az antropológiai kutatásokra jellemző lokális nézőpontot és a makroszinten zajló társadalmi-gazdasági strukturális változásokat, így választ kaphatunk a magyarországi falvakban az elmúlt évtizedben felerősödő etnikai (cigány–nem cigány) konfliktusok tágabb összefüggéseire.

KÜLÖNBSÉGTÉTEL ÉS A ROKONSÁG

Kovai Cecília kutatásait a Borsod-Abaúj-Zemplén megyében található „Gömbalján” végezte, ahol klasszikus antropológiai módszerek segítségével vizsgálta a cigány–magyar különbségtétel változásait a helyi társadalomban. A 2000-es években megkezdett kutatás helyszínválasztása sem véletlen: az észak-magyarországi falvak a rendszerváltás strukturális változásait leginkább elszenvedő települések, ahol a súlyos társadalmi-gazdasági problémák a „cigánytematikán” keresztül tematizálódnak, hatást gyakorolva az országos politikai közbeszéd

¹ MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete

radikalizálódására is. A 2000-es évektől a régió településein tapasztalható etnikai feszültségek szoros kapcsolatban álltak a gazdasági hanyatlással, amely a térségben működő gyárak bezárásának és a növekvő munkanélküliségnek volt köszönhető. A lokális társadalom etnikai és osztályviszonyainak újratermelődése veszélybe került, és kiemelt problémává tette az etnikai különbségtétel mechanizmusait.

A kötet címe (*A cigány–magyar különbségtétel és a rokonság*) elsősre meglehetősen provokatívan hangozhat az olvasó számára. A szerző a cigány–magyar ellentétpár használatával azonban nem az esszenciális „cigány” és „magyar” alakját kívánta megrajzolni, hanem sokkal inkább az etnikai kategóriák és az osztályviszonyok között rejlő összefüggések közötti kapcsolatot és jelentést kívánta megragadni a rendszerváltást követően egyre erősebbé váló „cigány–magyar különbségtetés” elemzésében. Kovai amellettt érvel, hogy a lokális szinten megragadható „cigány–magyar különbségtétel” az etnikai (cigány és nem cigány) és osztálypozíciók (alávetett és hegemón) összefonódásának következménye, az etnikai szembeállítás pedig csupán egy eszköz, amelyen keresztül a lokális közösséget érintő strukturális problémák elbeszélhetők.

A cím második fele a „cigány–magyar különbségtétel” és a felértékelődő rokonsági kapcsolatok közötti összefüggésre reflektál. Kovai szerint a rendszerváltás utáni gazdasági hanyatlás következtében egyre erősebbé váló „cigány–magyar különbségtétel” és az osztálypozíciók összefonódása a rokonsági kötelékek felértékelődését eredményezte, ami a cigányok lokális közösségben betöltött marginális helyzetének következménye. Kovai szerint a cigányság esetében tapasztalható erős rokoni kapcsolatok nem az esszenciális etnikai jegyekben keresendők, hanem a többségi társadalom által táplált stigmatizációs eljárásokra adott válaszként értelmezhetőek. Ahogy írja, a „saját” rokonsági hálózat nem pusztán azt a kapcsolati tőkét jelenti, amely a gazdasági megélhetést segíti, hanem olyan identifikációs „teret” nyújt, ahol a stigmatizált jelentésektől védve lehet „cigánynak lenni”. Kovai meglátása szerint a rokonság ez esetben egyszerre jelent egyfajta menedéket és erőforrást a rokonsági tagok számára. Ezek a rokonsághoz kapcsolódó identitások azonban együtt járnak azzal a ténnyel, hogy a „*fragmentáció során létrejövő biztonságos cigányság, vagyis a saját rokonság útjában áll annak, hogy a cigányság mint »közös« érdekekkel rendelkező szereplő jelenjen meg a nyilvánosságban*” (241–242). Ahogy a szerző írja, tulajdonképpen a rokonság „*a cigányságot teszi a rokonság révén különbözőségek terepévé*” (51), amely egyszerre nyújt védelmet és biztonságot és lehetetlenné teszi a társadalmi mobilitáshoz elengedhetetlen asszimilációs pályákat a falusi cigányság számára. „*Egyfelől a rokoni hálózatok közti megkülönböztetések megakadályozzák, hogy a cigányság mint közös jelenhessen meg. Másfelől viszont a cigány viszonyok rokoni kapcsolatként beszélődnek el, tehát a család összetartozásának élményei, legyen az egy esküvői mulatság, a rokonok által közösen kiaknázott pénzkereseti lehetőség, vagy csak egy jó hangulatú együttöltött délután, a közös cigányság megélésének tapasztalatai is egyben*” (94–95).

TÚL AZ ANTROPOLÓGIÁN

Kovai Cecília kötetének újszerűsége abban is rejlik, hogy túllép saját diszciplínájának keretein, és párbeszédet kezdeményez „a cigány–magyar különbségtételt” vizsgáló többi társtudomány – a szociológia és a néprajztudomány – megközelítéseivel is. A kötet interdiszciplináris hangvétele nem csupán a kérdésselvetés alaposabb körbejárására ösztönzi az olvasót, hanem értékes tudománysszociológiai és intézménytörténeti átte-

kintést nyújt az etnicitással és rokonsággal foglalkozó egyéb társadalomtudományi diszciplínák magyarországi tudástermelési módjaival kapcsolatban.

A szerző alapos és kritikai áttekintést nyújt a magyarországi cigánysággal foglalkozó szociológiai kutató-sokról. Kovai szerint a szociológiai vizsgálatok sajátossága abban rejlik, hogy a cigányok kirekesztettségét elsősorban a formális intézményekhez való hozzáféréseken keresztül ragadják meg, és a cigányságot kizárólag mint etnikai hátrányt értelmezik, figyelmen kívül hagyva az etnicitásból eredő önszerveződés és egyéb erőforrások vizsgálatainak lehetőségét. Emiatt a szociológiai kutatások elsősorban arra kíváncsiak, hogy miképp lehet ledolgozni a szociális hátrányokat, és a nagy társadalmi intézményrendszerek (mint az oktatás, a bér munka világa vagy éppen a jóléti rendszerek) miképp tudják feloldani a cigányságot mint társadalmi hátrányt a „többségi társadalom” keretein belül.

Az antropológiai és etnográfiai nézőpont ezzel szemben a marginális társadalmi pozíció „relativizálásában” és az intézmények világán kívül eső túlélési stratégiák számbavételében rejlik. Kovai rámutat arra, hogy ezek a kutatások sokkal inkább a számszerűleg is kisebb, tradicionális, a többségi társadalom asszimilációs nyomásainak ellenálló cigány közösségek életére kíváncsiak, amelyek kutatásán keresztül beigazolódni látszik az etnikai különállás és a sikeres informális túlélési stratégiák közötti összefüggés.

Kovai azonban felhívja a figyelmet arra, hogy az államszocializmus alatt proletarizálódott hazai cigányság helyzete ezeken a megközelítéseken keresztül nem érthető meg teljesen. Munkájában rendkívül sikeresen ötvözi a hazai szociológiai és a nemzetközi antropológiai kutatások megközelítéseit, létrehozva egy újszerű, a helyi társadalmi viszonyokhoz alkalmazkodó episztemológiai pozíciót.

A kötet hiányosságának róható fel, hogy a szerző nem emeli be a rokonsággal foglalkozó néprajzi kutatásokat és azok eredményeit elemzéseibe. A magyarországi társadalomnéprajzi kutatások sok esetben pont az alávetett paraszti társadalmon belüli rokonsági szerveződéseket vizsgálták, melyek megközelítései szervesen illeszkedhetnek a rokonsági kapcsolatok és osztályhelyzet együttes vizsgálatának régió specifikus vizsgálatához.

AZ ABSZTRAKTTÓL A MINDENNAPI TAPASZTALAT ÁBRÁZOLÁSÁIG

Kovai könyvének legfőbb erőssége a cigány–magyar különbségtételhez kapcsolódó mindennapi tapasztalatok megjelenítésében rejlik. Habár a szerző egy település, az észak-magyarországi Gömbalja példáján keresztül mutatja be az etnikai különbségtevés logikájának változását, a terepmunka eredményeinek absztrakt elemzésein keresztül plasztikusan jelenik meg a rendszerváltás utáni süllyedő falvak általános problématerképe és viszonyrendszere az olvasó előtt. A kötet olyan mindennapi szituációkat mutat be és elemez, amelyeket az antropológia látásmódnak köszönhetően élményközeli módon mutat be az olvasónak.

A könyv voltaképpen helyszíne „a magyar falu”, ahol a magyarországi cigányság döntő többsége él, és ahol a rendszerváltás utáni évtizedekhez kötődő gazdasági lecsúszás és a cigányokhoz kapcsolódó politikai radikalizmus a leginkább felütötte a fejét. A magyarországi „vidék” gazdasági-társadalmi lecsúszását közel hozó és plasztikusan bemutató kötet a cigányság helyzetét ebben a változó és hanyatló kontextusban helyezi el, ahova a globális és nemzeti szinten zajló gazdasági és politikai változások egyaránt elérnek, és alapjaiban alakítják át a helyi társadalom – köztük a „cigány–magyar különbségtevés” – logikáját.

A MAGYAR VIDÉK HANYATLÁSA ÉS A CIGÁNY–MAGYAR KÜLÖNBSÉGTÉTEL

Kovai kutatásaiban amellel érvel, hogy a cigány–magyar különbségtétel változását, az etnikai határok változását és az ehhez kapcsolódó etnikai konfliktusokat elsősorban a tágabb, a globális léptéken megragadható gazdasági környezet magyarázza. A szerző meglátása szerint az 1970-es években megindult asszimiláció alapfeltételét a széles társadalmi csoportok számára elérhető bérmunka jelentette, mely az 1980-as évek végétől kezdve folyamatosan válságba került, és a rendszerváltás következtében szinte teljes egészében hozzáférhetlenné vált a falusi cigányok számára. Kovai kiemeli, a lecsúszás nem csak a cigányokat, hanem a nem cigány falusiakat is érintette, megrendítve az addig szilárdnak hitt vidéki társadalmi viszonyokat.

A rendszerváltást követő hanyatlás folytán a magyar falura olyan társadalmi, gazdasági és politikai nyomás nehezedett, amit önerőből, intézményes úton képtelen volt megoldani. A helyi állam összeroskadása következtében a cigány–magyar különbségtételen át fordítottak le az emberek által megélt strukturális változások, mely a cigányok számára „megígért” asszimilációs ígéret megdőléséhez és az etnikai határhúzások fokozatos radikalizálódásához vezetett – érvel Kovai. A falu hanyatlása a helyi középosztály szelektív migrációját eredményezte, amely együtt jár a cigányság láthatóságának növekedésével. „A magyar falu hanyatlása” így kéz a kézben járt „a cigány megjelenésével”, rámutatva a strukturális változások és az etnikai különbségtétel közötti összefüggésre.

A szerző szerint a cigány–magyar különbségtétel a rendszerváltásig egy olyan egyenlőtlen status quo-n alapuló hierarchikus viszonyon nyugodott, melynek lényege a cigányok felé támasztott asszimilációs elvárás volt. Ennek értelmében a „magyarok” zavartalanul fent tudták tartani hegemon pozíciójukat a cigányok felett, amely egy magától értetődő, láthatatlan és elbeszélhetetlen kapcsolat volt. A „magyar” mint társadalmi kategória a cigányok számára egy vágyott, de valójában elérhetetlen ideálként jelentkezett, amihez azonban folyamatosan lehetséges volt valamiféleképpen viszonyulni. Kovai szerint ez az elnyomáson alapuló, mégis stabil egyensúlyi állapot roppant meg a rendszerváltás utáni években, és alakította át a cigány–magyar különbségtétel formáit a magyar falvakban. A szerző három megfogható példán – az iskola, a munka világa és a falusi térhasználat átalakulásán – keresztül mutatja be a cigány–magyar különbségtétel átalakulását és annak a faluközösségekre gyakorolt általános hatását. Kovai érzékletesen mutatja be a szegregált iskola kialakulásán, a rokonsági alapon szerveződő informális munka térhódításán és a faluban végbemenő telepfelszámolási programon keresztül, hogy miként tolódnak el a korábban szilárdnak hitt etnikai határok, és milyen következményei vannak ezeknek a cigány–magyar különbségtétel továbberősödésére és a lokális falusi társadalmak működésére.

A „NAGY” VÁLTOZÁSOK „HELYI” LECSAPÓDÁSA

A könyv a fent említett, a lokalitások életét meghatározó strukturális változásokat a szerző terepmunkája során gyűjtött tapasztalatiba ágyazza, közelebb hozva az olvasót egy olyan távoli világhoz, amiről valószínűleg csak érintőleges elképzelési létezők. Kovai az általa kutatott mikrovilág számos szférájába vezeti be az olvasót, ahol az egyénekhez, testvérpárokhoz és szomszédságokhoz kapcsolódó történetek mind-mind valamilyen nagy strukturális változásra reflektálnak. Az egyik legfontosabb ezek közül a helyi munkaerőpiac átalakulása. A falusi osztálypozíciókat szervesen alakító bérmunkapiac a rendszerváltást követően fokozatosan szűkült és

vált nehezebben hozzáférhetővé a magyarországi falusi lakosság számára. Amíg a rendszerváltás előtt a formális bér munka alsóbb szegmensei a „cigányok” számára is elérhetőek voltak, addig a rendszerváltás után a formális bér munkához való hozzáférés kizárólagosan a „magyarság” privilégiumává vált. Ezzel szemben a „cigányság” szinte teljes egészében kiszorult a formális bér munkapiacról, melynek következtében a korábbinál erősebben az informális pénzszerzési stratégiákra lett utalva – írja Kovai. A strukturális átalakulások következménye, hogy a két csoport tér- és időkezelése a korábbihoz képest még inkább szétvált; míg a formális bér munkához való kapcsolódás individuális formában a falun kívül történik, addig az informális bér munka szerveződése a lokális rokoni hálózatokon keresztül zajlik. Az informális és formális munkavégzés máshogy szervezi a két társadalom nyilvánosságbeli helyét és otthonát, ami csökkenti a kölcsönös érintkezések kialakulásának esélyét, és világossá teszi az asszimilációs ígéret kudarcát.

„[A magyar] reggel elmegy a közeli nagyvárosba dolgozni, délután hazajön, a falu tereit némileg funkcionálisan használja. Az ő perspektívájából az inkább informális vagy csak ad hoc jellegű bér munkából élők idő- és térkezelése egyfajta renden kívüli, azt áthágó aktusként értelmeződik. Napközben az út szélén ácsorgó fiatal cigány férfiakat látunk, akik mindig indulásra készek, ugranak az első telefonra, amikor akár egy távoli unokatestvér vagy ismerős ajánl pénzszerzési lehetőséget. Ebben a tevékenységben az idő másféle kezeléséhez szokott ember a tétlenségnek, sőt az idő elherdálásának felháborító példáját láthatja, meglett férfiakat, akik a nap kellős közepén utcán ácsorognak, unatkoznak, telefonjaikat nyomogatják, miközben valójában a külső szemlélő számára ismeretlen és láthatatlan rokonsági vagy ismeretségi hálózatok dolgoznak a megélhetésért” (82).

Kovai az életvilágok bemutatásán túl a felerősödő különbségtétel közösségre gyakorolt hatását is taglalja. Rámutat arra, hogy a felerősödő etnikai törésvonalak új identitásokat hoznak létre a fokozódó különbségtevések következtében. Az egykori hegemon szerepben lévő „magyar” a radikális jobboldali mozgalmak által nyújtott szimbólumrendszerek felé vált egyre nyitottabbá, ami a nyíltan cigányellenes politikai erők megerősödéséhez vezetett a magyarországi falvak esetében. A mindezidáig asszimilációs életpályákon mozgó „cigány” pedig fokozatosan mondott le a „magyarrá válás” be nem teljesülő ígéretéről, és elkezdte megalkotni saját cigányságát a populáris kultúrán, a civil önszerveződéseken és a nemi szerepeken keresztül.

A könyv talán legmegragadóbb része egy felfele mobil, asszimilációs pályán lévő család négy lánygyermekének, Kisjutka, Betti, Szintike és Lilike pályaívének bemutatása. A négy nővér születése között 7–7 év telt el, így a legnagyobb és legkisebb gyermek között pontosan 21 év a korkülönbség. A négy lánytestvér életpályáját olvasva betekintést kaphatunk a mobilitási esélyek, az asszimilációs ígérek és boldogulási lehetőségek változásáról és fokozatos beszűküléséről. Míg a legnagyobb gyerek, Kisjutka a „magyarokkal” együtt járt iskolába, és a párválasztása folytán az asszimilációs utat választotta, addig a nála 7 évvel fiatalabb Betti a faluban maradván felértékelődő rokoni hálózatban találta meg boldogulását. Amíg Szintike a faluban megerősödő cigány etnikai önszerveződés motorjává vált, ami új lehetőségekkel és kihívásokkal kecsegtetett a korábban stabilnak hitt asszimilációs életpályákkal szemben, aközben a legfiatalabb Lilike egy erősen különbségtevő lokális társadalomba született bele, szegregált iskolába jár, és cigánysága egy megváltoztathatatlan és stigmatizált társadalmi kategória.

Kovai Cecília könyve szomorú, de hiánypótló látélet nem csupán a „cigány–magyar különbségtétel” rendszerváltást követő változásairól, hanem a magyar vidéken zajló gazdasági-társadalmi folyamatokról. A gazdasági lecsúszás és az ezzel kéz a kézben járó, fokozatosan mélyülő társadalmi és politikai árkok a helyi közösségek széteséséhez vezettek. A lokális társadalmak tagjainak egyre kevesebb tudásuk van egymásról, ahogyan az őt körülvevő nagyobb közösségek tagjainak is egyre kevesebb elképzelése van arról, hogy milyen folyamatok is zajlanak ezekben a rendszerváltás után magukra hagyott falusi társadalmakban. Kovai Cecília – a magyar szociográfiai hagyományokat folytatva – ezekről a helyekről ad kimerítő és gazdag tudósítást az érdeklődő olvasóközösség számára.